

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
ÂŞIK VEYSEL HATIRASINA
GELENEK VE EDEBİYAT ÖZEL SAYISI
YIL 9, EKİM 2023

Dr. Öğr. Üyesi Gülşah Gaye FİDAN

Gaziantep Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gaziantep/TÜRKİYE
gozturk@gantep.edu.tr

ORCID

**HARFTEN VAHDETE BİR
YOLCULUK: HAMDİ BABA
DİVANI'NDA HURUFİLİK
ETKİSİ**

A JOURNEY FROM LETTERS TO
ONENESS: THE INFLUENCE OF
HURUFİSM IN HAMDİ BABA'S
DİVAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Yükleme Tarihi: 25.07.2023
Kabul Tarihi: 15.09.2023
Yayımlanma Tarihi: 01.10.2023

Article Information: Research Article
Received Date: 25.07.2023
Accepted Date: 15.09.2023
Date Published: 01.10.2023

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Fidan, Gülşah Gaye, "Harften Vahdete Bir Yolculuk: Hamdî Baba Divanı'nda Hurûflilik Etkisi", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Âşık Veysel Hatırasına Gelenek ve Edebiyat Özel Sayısı, Ekim 2023, s. 431-447.

Fidan, Gülşah Gaye, "A Journey from Letters to Oneness: The Influence of Hurufism in Hamdi Baba's Divan", *Hikmet-Journal of Academic Literature*, Tradition and Literature Special Issue in Memory of Âşık Veysel, September 2023, p. 431-447.

10.28981/hikmet.1332423

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
ÂŞIK VEYSEL HATIRASINA
GELENEK VE EDEBİYAT ÖZEL SAYISI
YIL 9, EKİM 2023

Dr. Öğr. Üyesi Gülşah Gaye FİDAN

**HARFTEN VAHDETE BİR YOLCULUK: HAMDÎ BABA DİVANI'NDA HURUFİLİK
ETKİSİ**

**A JOURNEY FROM LETTERS TO ONENESS: THE INFLUENCE OF HURUFISM IN
HAMDI BABA'S DIVAN**

ÖZ

İnsanlık tarihinde oldukça eski bir geçmişe sahip olan Hurûfîlik, kâinatın yaratılış sırrının harf ve sayılarda gizli olduğuna inanılan ve onlara sembolik anlamlar yüklenerek bu sırrı açıklamayı amaç edinen bir öğretilerdir. İslam medeniyetinde Fazlullah-ı Hurûfî tarafından sistemleştirilen bu anlayış pek çok müellif ve şairi etkilemiş, pek çok divan ve tekke şairi bu felsefeyi eserlerine yansıtılmışlardır. Bunlardan biri de 19. yüzyılda yaşamış Antepli şair Hamdî Baba'dır. Bektaşî meşrep bir şair olan Hamdî Baba, İslam'ın ana itikadî esaslarına zarar vermeden Bektaşîlikteki mistik öğreti ve sembollerini sanatsal bir şekilde dile getirmiştir. Onun şiirlerinde, tarikatın ruhaniyeti ve manevi hedefleri, özenle işlenmiş ifadelerle aktarılmıştır.

Bu çalışmada, Hurûfîlik ve Hamdî Baba ile ilgili genel bilgi verildikten sonra şairin divanı incelenmiştir. Divanda şairin harflerle yaptığı kelime oyunlarının yer aldığı şiirler bulunmaktadır. Ancak bunların dışında özellikle bütün harflerin başlangıcı olan noktanın yaratılışın da başlangıcı kabul edilmesi, yaratılışın sırrının bu noktada olduğuna inanılması, besmelenin "be" harfinin noktasının Hz. Ali olarak kabul edilmesi, yirmi sekiz ve otuz iki harfin insan yüzündeki zuhuru ve bu anlayış doğrultusunda insan yüzünün Kur'an'a benzetilmesi gibi yaygın kullanılan Hurûfîlik tevilleri divanda çokça tespit edilmiştir. Eserde önemli ölçüde yer bulan bu Hurûfî argümanları belirlenerek beyitler bu bakış açısıyla değerlendirilmiş, Hamdî Baba Divanı'nda Hurûfîlik etkileri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelime: Klasik Türk Edebiyatı, Tasavvuf, Hurûfîlik, Ayıntaplı Hamdî Baba.

ABSTRACT

Hurufism, which has a very ancient history in the annals of humanity, is a doctrine that believes the secret of the creation of the universe lies hidden in letters and numbers. It aims to reveal this secret by attributing symbolic meanings to letters and numbers. Within Islamic civilization, this understanding was systematized by Fazlullah-ı Hurufi and influenced many authors and poets. Numerous divan and tekke poets have incorporated this philosophy into their works. One such poet who lived in the 19th century and embraced Hurufism was Hamdî Baba from Antep. As a Bektashi-oriented poet, Hamdî Baba artistically conveyed the mystical teachings and symbols of Bektashism without harming the main theological principles of Islam. In his poems, the spiritual essence and metaphysical goals of the order were delicately expressed.

This study provides general information about Hurufism and Hamdî Baba before analyzing the poet's divan. The divan contains poems that include wordplays with letters. However, beyond these, there are widespread Hurufi interpretations in the divan, such as considering the dot at the beginning of all letters as the beginning of creation, believing that the secret of creation lies in this point, identifying the dot of the letter "be" in the Basmala with Hz. Ali, associating the manifestation of 28 and 32 letters on the human face and comparing the human face to the Quran in line with this understanding. These prevalent Hurufi interpretations found a significant place in the work. The Hurufi arguments that are prominently featured in the work have been identified, and the verses have been evaluated from this perspective, thus determining the influence of Hurufism in Hamdi Baba's Divan.

Keywords: Hurufism, Sufism, Hamdî Baba, Classical Turkish Literature.

Giriş

Hurûfilik

Hurûfilik, harflerle sayıların kutsallığına inanarak onlara sembolik anlamlar yükleyen eski çağlardan gelen bir anlayıştır. Ortaya çıkış tarihi belirsiz olmasına rağmen, bu anlayışın doğuşunun MÖ IV. ve III. yüzyıllarda Helenistik-Gnostik karakterli dinlerin yayılmasıyla bağlantılı olduğu kabul edilmektedir (Aksu, 1998, 408). Bu mistik ve ezoterik akım, dünya çapında farklı dini ve felsefi akımlar üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Kitab-ı Mukaddes'in bazı bölümlerinde ve Yuhanna İncil'inde sayı ve harf gizemine dair bazı bilgiler yer almaktadır. "Kabala," Kitab-ı Mukaddes'ten kaynaklanan gizli bir ilim olarak en eski harf ve rakam sembolizminin bir örneğidir¹. Tüm bu örnekler, Hurûfilik ve benzeri harf ve sayıların derin anlamlara sahip olduğuna inanan gizemci düşüncenin, insanlık tarihi içerisinde uzun bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

İslam medeniyetinin hâkim olduğu coğrafyada da harflerin gizli anlamlara sahip olduğu fikri oldukça eski bir tarihe dayanmaktadır. İlk olarak VIII. yüzyılda yaşamış olan Şii mezhebine mensup Mugire b. Said el-İclî, Allah'ı harflere benzetmiştir. Daha sonra, çeşitli İslamî gruplar arasında Hurûfî anlayış ve yorumlar, özellikle İbnü'l-Arabî'nin katkılarıyla ilgi görmüş ve İbn Haldun ile Katib Çelebi gibi alimler bile bu düşünceye ilgi duymuştur. Ancak Hurûfilik, İslam dünyasında bâtını düşüncelerin etkisi altında sistemleştirilmiş ve yayılmış, bu sürecin öncüsü Fazlullah-ı Hurûfî olmuştur. Fazlullah, Bâtınilerin tevil yöntemlerini kullanarak Hurûfilik sistemini kurmuş ve bir fırka hâlinde yaymıştır. Rüya yoluyla gerçeği keşfettiğini ve kâinatın sırlarının bu şekilde kendisine bildirildiğini iddia eden Fazlullah, Arapçadaki yirmi sekiz harf ile bunlara ek olarak Farsçadaki dört harf olmak üzere toplamda otuz iki harf ve sayılar arasında çeşitli ilişkiler kurarak Hurûfiliği sistemleştirmiştir (Aksu, 1998, 408).

Hurûfîler, Kur'an-ı Kerim'de yer alan tüm "fazl" kelimelerinin Fazlullah'a işaret ettiğine ve onun Allah'ın tecellisi olduğuna inanmaktadırlar. Fazlullah'ın yazdığı Câvidânnâme'yi kutsal bir kitap olarak kabul eden Hurûfîler bu eserdeki ayetleri cennet, cehennem, ahiret hâlleri ve dinî hükümleri, yirmi sekiz veya otuz iki harfe² dönüştürerek tevil etmişlerdir. Örneğin Kelime-i şehadetteki "Allah" kelimesinde beş harf bulunmaktadır; bu harflerin imlasından on dört harf ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, "Muhammed" kelimesinde de beş harf bulunmaktadır ve bu harflerin

¹ Hurûfiliğin tarih boyunca gelişimine dair geniş bilgi için bkz. (Schimmel, 2001) ve (Usluer, 2009).

² Câvidânnâme'de Hurûfiliğin temelini oluşturan yirmi sekiz ve otuz iki harfle ilgili bu kabul şöyle aktarılmaktadır: "Ey tâlib-i esrâr-ı ilâhî! Ol dört kelime ratbu yâbisdendir ve zâhiren kitâb ki Kur'an'dır ol dört kelime ki pâ çâ jâ gâ'dır Kuran'da yoktur ve kitâb ve levh-i mahfûz oldur ki cümle şeyin aslı onun içinde ola ve ol yokdur illâ bu otuz iki kelime pâ çâ jâ gâ'dır pes otuz iki kelimenin mazharı levh-i mahfuz ola ve ol kitabdır ki vech-i Âdem aleyhi's-selâm üzerindedir..." (Usluer, 2012, 402).

okundukları gibi yazılışlarında da on dört harf yer almaktadır. İki kelimenin harflerinin toplamı yirmi sekiz etmektedir. Ayrıca, kelime-i şehadetin ilk kelimesindeki dört harf eklenince toplam sayı otuz ikiye ulaşmaktadır (Aksu, 1998, 409). Böylece “Kelime-i şehadet”, Arap ve Fars alfabelerinin tamamını ve bu harflerin içerdikleri Hurûfî anlamları kapsamaktadır. Bu da Kelime-i şehadet’in, tüm kâinatın sırlarını kendi içerisinde barındırdığı anlamına gelmektedir.

Doğu kültüründe, harf ve rakamların sembolik anlamları üzerine farklı ilimler de doğmuştur. Bu ilimler, “İlm-i hurûf,” “ulûm-ı garîbe” veya “ulûm-ı hafiye” olarak adlandırılmakta ve genellikle cifir, remil, fal gibi konularla ilişkilendirilmektedir. Ancak Hurufiler, “harfleri hiçbir zaman kehanet, büyü, tılsım, muska vs. gibi okült ilimlerde kullanmamışlardır. [...] Hedefleri, varlığın batınında ve tüm dinsel amellerdeki 28 ve 32 harfin alâmetlerini göstermektir. Çünkü ancak bu şekilde iman ve ibadetler bir anlam kazanacaktır” (Usluer, 2009, 126).

Osmanlı medeniyeti üzerinde Hurûfîlerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bektaşîler aracılığıyla Yeniçerilerde; Kalenderîler ve yine Bektaşîler aracılığıyla da halk arasında yayılmıştır. Bu akım özellikle Balkanlarda İslamiyet’i yeni kabul eden halk arasında da destek bulmuştur. Aslında bir tarikat olmayan yalnızca bir inanç akımı olan Hurûfîlik, farklı tarikatlara mensup müellif ve şairler üzerinde kendini göstermiştir. Osmanlı devlet adamları ve şairler arasında, özellikle Bektaşî ve Alevî şairlerin bu hareketten etkilendiği bilinmektedir. Fazlullah’ın halifelerinden ve Alevî-Bektaşî geleneğinin yedi ozanından biri olan ve Nesîmî’nin bu şairler üzerindeki etkisi büyüktür. Bazı müellif ve şairler ise hiçbir tarikata mensup olmasalar bile, Hurûfîliği eserlerinde işlemişlerdir (Aksu, 1998; Gölpinarlı, 1973; Usluer, 2009). Bu durum oldukça doğaldır ve çeşitli düşünce akımlarının edebiyat ve sanat alanında yaratıcılığı beslemesinin bir sonucudur. Bu çalışmada Hurûfîliğin kendini fazlaca gösterdiği Bektaşî bir şair olan Hamdî Baba’nın divanında yer alan “Hurûfî felsefesi” örnekleri ele alınacaktır.

19. Yüzyıl Divan Şairlerinden Muhammed Hamdî Baba

Muhammed Hamdî Baba, 19. yüzyılda Antep’te yaşamış ve Bektaşî tarikatına mensup bir tekke şairidir. Halk arasında *Kara Fakı* olarak tanınan şair, şiirlerinde Hamdî mahlasını kullanmıştır. 1845 yılında Antep’te doğan Hamdî Baba, Rufaî Tarikatı’na mensup olmakla birlikte, Bektaşî erenlerinden İlhamî Baba’ya intisap etmiştir. Antep’te bulunan Kâdirî Tekkesi’nin son şeyhlerinden olan Hamdî Baba, askerlik görevini mülâzım-ı sâni olarak yerine getirmiştir ve 93 Harbi’nde Ruslara esir düşmüştür. Sonrasında Mısır’a giden ve burada bir süre yaşayan şair, Antep’e dönmüş ve 63 yaşında vefat etmiştir. (Yakar, 2012, 15).

Baba sıfatını Bektaşî erkânındaki hiyerarşiden alan Hamdî Baba, bağlı olduğu Bektaşîliği aşırılığa kaçmadan ve İslam’ın itikadî boyutuna zarar

vermeden şiirlerinde işlemiştir. Ayrıca, diğer Bektaşî şairlerinde pek rastlanmayan temel mezhep konularını da şiirlerinde ele almıştır. Özellikle Dört Halife hakkındaki sözleri, kendi dönemindeki zümresinin inanç felsefesini ifade etmesi açısından önem taşımaktadır (Yakar, 2012, 16-35). Şairin bir divanı, bir de “Risâle-i Hamdî” adlı tasavvufun merhalelerini anlattığı alegorik, mensur bir eseri mevcuttur.

Hamdî Baba Divanında Yer Alan Hurûfî Tevilleri

Nokta:

Dünya üzerinde gelişmiş bütün alfabelerin en küçük ögesi olan nokta, başlangıcı simgelemektedir. Bütün harfler ve rakamlar başlangıçta yalnızca bir noktadırlar. Tasavvufta hakiki birlik ve tüm çokluğun aslı olan bu işaret, Fazlullah Hurûfî'nin halifesi Mahmud-ı Sencan'a, “ilm- i nokta” denen yeni bir ilim icat ettirerek, Hurûfîliğe benzer başka bir yaklaşım olarak “Noktavîlik”i kurdurtmuştur (Ceylan, 1997, 144). Elif, yedi noktanın birleşiminden, diğer harfler ve rakamlar ise elifin kıvrılmasından ortaya çıkmıştır. Hat yani çizgi, noktanın hareket ettirilmesiyle meydana gelir. Nokta, zatın tecellisidir. Hat ve çemberin varlığı hayalidir; hakikatte var olan ise sadece noktadır (Uludağ, 2001, 276).

Tasavvufta, “nokta sırr-ı İlahî'dir ve sırr-ı İlahî: sırr-ı insandır. Sırr-ı insan ise bütün eşyanın sebab-i kıvamıdır. Nasıl ki bütün harfler nokta ile kaim ise, bütün mevcudatın künhü de insandır” (Ceylan, 1997, 144). Hurûfîliğin harf tevilleri içerisinde “nokta” önemli bir yere sahiptir³. Fazlullah, Arşnâme adlı eserinde ilme ancak nokta ile vâkıf olunacağını söylemektedir:

Hakk Te'âlâ vâkıf-ı esrâr idi

Sırrı hattı ta'lîminde var idi

Tâ hatından noktaya yol Kirdgâr

Göstere nutk-ı Hak ola âşikâr

Şebîh olmaya tâ şekl-i hurûf

Noktayla buldılar 'ilme vukuf (Usluer,2014,102)

Hamdî Baba da bu kabule paralel olarak tüm varlıkların esasen tek bir noktadan doğduğunu, yaratılanların aslının tek bir noktada gizlendiğini savunmaktadır. Şair, kendisinin noktada gizli olduğunu, dört kutsal kitabın aslı

³ Fazlullah Hurûfî, Câvidannâme'de bu konuyu şöyle dile getirmektedir: “Bil ki Allah ve rabbın aslı hurûfdur ondan ötürü ki mecmu-ı esmâ hurûfdan mürekkebdir ve bunların alemi harf ve nokta iledir.....hurûf ve noktadan kelâm-ı kadîm-i ezeli ve ebedî-i gayr-ı mer'î Hakk subhânehû ve teâlânın zât-ı kadîmi ile kâimdir.....bir kimse istese ki salâtın sırrına erişse evvel hurûfun ve noktanın sırrına erişmek gerek.” (Usluer, 2012,400-401)

olduğunu yani sırr-ı İlahi olduğunu söylemektedir. Bazen harflerden oluşan elbiseler giydiğini, cümledeki mananın kendisi olduğunu yani sırr-ı insan olduğunu dile getirmektedir:

Noktada pinhânım ben [ü] dört kitâbın aslıyım

Ger hurûf oldu libâsım cümlede ma'nâ benim (Yakar, 2012, 131)

“Tasavvufta nokta hakiki birlik ve tüm çokluğun aslıdır. Bütün harflerin, kelimelerin ve rakamların esasının nokta olma, tek varlığın çokluk şeklinde görünmesinin güzel bir örneğidir” (Ceylan, 1997, 144). Çokluğu temsil eden tüm harflerin kaynağı tek varlığı temsil eden noktadır ve kâinatın sırlarını içine alan noktanın sırrı da insandadır. Hurûfîlikteki bu telakki tasavvuftaki “vahdet-i vücud” nazariyesiyle paralellik arz etmektedir. Şair de bir beytinde, vücudunun birçok şeyin toplamı olduğunu ancak her harfi araştırarak hepsinin aslının ve tek kaynağının vahdet noktası olduğunu bildiğini söylemektedir. Burada Hurûfîlikteki her uzvun bir harfle sembolize edildiğine telmihte bulunan şair, bütün vücudu birçok harfin toplamı olsa da hepsinin tek bir kaynaktan; “nokta-i vahdet”ten geldiğini bildiğini dile getirmektedir:

Vücûdum cem'-i eşyadır hakikatçe olup

Bilip tâ nokta-i vahdet idem her harfi istintâk (Yakar, 2012, 116)

Nokta-i vahdetten haberdar olmak, onu anlayabilmek ise bütün harf elbisesinden soyunup arif konuşmasının sırrına ermekle mümkündür. Kesretten geçip vahdete ermek gerekmektedir:

Nokta-i vahdetden âgâh olmak istersen eger

Nutk-ı 'ârif sırrına er harf libâsın bunda soy (Yakar, 2012, 160)

Bunu başarabilenler ise yani harf elbisesinden soyunup noktanın sırrına, sırr-ı İlahi'ye erişebilenler ancak Hz. Muhammed ve Hz. Ali'dir. Çünkü onlar vücûd-ı 'alleme'l-esmâ'dır. 'Alleme'l-esmâ “İsimleri öğretti” mealindeki Bakara Suresi 31. ayetten iktibastır. Hurûfîler, Allah'ın varlığını harflerin insan varlığında zuhur edişi şeklinde kavrayarak kendi içlerinde Allah'ı müşahede ederler. Bu, Hz. Âdem'e öğretilen esma-i küldür. Aynı zamanda, 28 ilahi harf varlığın temelidir ve Allah'ın zatından ayrılmaz (Kufacı, 2019, 688). Aşağıdaki beyitte de Hamdî Baba'nın 'alleme'l-esmâ'yı Hurûfîlik telakkisiyle aynı doğrultuda kullandığı görülmektedir. Şair, noktanın ve esma-i küllün sırrına yalnızca insan-ı kâmil olan Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin erişebildiğini dile getirmektedir:

Soyunup harf libâsından erişen nokta-i sırta

Vücûd-ı 'alleme'l-esmâ Muhammed'le 'Alî ancak (Yakar, 2012, 117)

Nokta-i bâ:

Kur'an'ın özü ve özeti sayılan bâ/be harfinin altındaki noktanın hükmünü anlayan yalnızca insan-ı kâmindir. O, bütün harflerin başlangıcıdır ve Zat'tır. Noktanın bâ/be harfinin altında olması "ehadiyyetten vahidiyyete nüzûlü işaretir" (Ceylan, 1997, 142). Hz. Ali bu nedenle "Ben besmeledeki bâ/be harfinin altında bulunan noktayı" buyurmuştur⁴. Bu görüş aynı zamanda yaratılmışların en mükemmeli olan insanoğlunun özünde tüm yaratılış sırrını barındırdığını da ifade etmektedir. Hamdî Baba da bu rivayete telmihte bulunarak bescemelenin bâ'sının neyi simgelediğini anlarsan, Hz. Ali'nin yüceliğini, onun neden kendisini bâ'nın noktası olarak takdim ettiğini anlarsın demektedir:

Fehmedersen bâ-yı bi'smi'llâh rumuzun sen eger

Nokta-i bâ'yım demişdir bu cihetden Murtazâ (Yakar, 2012, 56)

Bir başka beyitte şair, nokta-i bâ ve 'alleme'l-esmâ ile "küntü kenz" ibaresini birlikte kullanmaktadır. Küntü kenz, "Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve bilinmek için halkı yarattım" (Yılmaz, 1992, 91) anlamındaki hadis-i şeriften iktibastır. Hurûfliğe göre, mutlak varlık, aşk-ı zâtî nedeniyle kendisini göstermek ve ifade etmek istemiştir. Bu nedenle, ilk olarak söz olarak tezahür etmiş ve harfler aracılığıyla belirgin hâle gelmiştir. (Tökel, 2016, 42). Hamdî Baba, kendisi de mensubu olduğu Bektâşî tarikatı üyelerinin nokta-i bâ ve 'alleme'l-esmâ remzlerinin ve küntü kenzin sırrının konduğu olduğunu söylemektedir. Kısacası şaire göre kâinatın yaratılış sırrına vakıf olanlar Bektaşîlerdir:

Küntü kenzin sırrını da 'alleme'l-esmâyı hep

Nokta-i bâ remzinin mihmânıdır Bektâşîler (Yakar, 2012, 83)

Hurûf:

Hurûfliğe göre varlık, tanrısal kelamın yani ilahi harf ve seslerin ortaya çıkışıdır. Bu inanca göre, harfler aracılığıyla tüm varlıkta tanrısal kelamı ve dolayısıyla Tanrı'yı gözlemlemek mümkün ve gereklidir. Kamil insan, kendi yaratılışında bu ilahi kelimeleri gözlemleyerek vuslat makamına, yani Allah'ın varlık ve niteliklerine ulaşabilir (Usluer, 2016, 22). Hamdî Baba'ya göre de hurûfun sırrına yalnız kâmil insan erebilir; zahit bu sırra eremez. Ne zaman yaratılışın sırrı olan harflerden konu açılrsa zahidin gönül kiskançlıkla dolar:

Hurûfun fasl u bâbından açınca sen hemân vâ'iz

Derûnuna hased doldu bu pendime inan vâ'iz (Yakar, 2012, 108)

⁴ Cavidânâme'de şöyle aktarılmaktadır: "Hz. Ali aleyhi's-salâtu ve's-selâm bir yerde dahî buyurdu "Allah'ın tüm sırları, semavi kitaplardadır. Semavî kitaplardaki tüm sırlar Kuran'da, Kuran'daki tüm sırlar Fatiha'da, Fatiha'daki tüm sırlar bismillahda, bismillahdaki tüm sırlar bismillahın be'sinde ve ondaki tüm sırlar da be'nin altındaki noktadadır. Ben be'nin altındaki noktayı" dedi" (Usluer, 2012, 395)

Şair, kendi özünü harflere gizlemiştir. Onu bulmak isteyen harflere bakmalıdır, çünkü zâtı o laflara vurmaktadır:

Bu Hamdî miskini anda bulagör

Hurûfa gizlemiş zâtın urur lâf (Yakar, 2012, 112)

Besmele:

Besmele, İslam kültüründe büyük bir teolojik ve törensel öneme sahip olan Arapça ifadedir. “Bismillâhirrahmânirrahîm” şeklinde yazılan bu ifade, “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla” anlamına gelmektedir. Müslümanlar, her hayırlı işe başlamadan önce veya her türlü faaliyete girişmeden önce besmeleyi zikrederler. İbn-i Arabî’ye göre, besmele ile Allah’ın yaratıcı gücüne benzeyen bir irade ve meydana getirme gücü insana bahşedilir. “Allah’a göre kün (ol) ne ise, insana göre besmele de odur” (Uludağ, 2001, 74). Kur’an, İslam inancına göre Allah’ın kelimidir ve “besmele” ile başlamaktadır. Bu durum, yaratmanın ilk eylemini sembolize eder niteliktedir. Aynı şekilde, Kitab-ı Mukaddes’in Yeni Ahit kısmının Yuhanna İncili’nin başlangıcındaki “Başlangıçta kelâm vardı” ifadesiyle benzerlik arz ettiği düşünülmektedir (Gökcan Türkdoğan, 2015, 521). Bu inanç gereği İslam medeniyeti çerçevesinde kaleme alınan eserlerin hemen hepsi “besmele” ile başlamaktadır.

Hamdî Baba da divanına “Besmele” ile başlamakta, ilk gazelinde “besmele” şerhine yer vermektedir. Şair besmelenin kelime anlamının yanı sıra harflerini de tek tek yorumlamaktadır. Klasik Türk edebiyatında kaleme alınan besmele manzumelerinde de genel olarak ibareyi oluşturan kelimelerin anlamlarının yanı sıra harflerin tek tek yorumlanıp açıklandığı görülmektedir⁵. Bu yönüyle genel olarak “besmele şerhleri” özelde ise Hamdî Baba’nın bu gazeli hurûfliğin harf tevillerinin en belirgin örneklerindedir.

“Elifbâ”nın ikinci harfi olan be harfinin ebced değeri ikidir ve ikiliğe, kesrete işaret etmesinin yanı sıra “Besmele”nin sırrına da delalet etmektedir (Çelebioğlu, 1998, 600). Tasavvufi anlamda “be”, yaratılan evrenin Allah’ın iradesiyle varlığa kavuşmasını ifade eder. Yaratılışın ilk eylemini simgelerken aynı zamanda evrenin sürekli hareket hâlinde olduğunu da belirtmektedir. “Be”nin yanı sıra, altındaki nokta da bu hareketin başlangıç yeri olarak kabul edilir (Shcimmel, 2010, 408) ve bu şekliyle yaratılan dünyanın sürekli devinim içinde olduğu düşüncesini temsil eder. Şair bu beyitte Hz. Ali’ye atfedilen “Ben be/bâ’nın noktasıyım” rivayetine telmihte bulunmakta, besmelenin sırrı olan be/bâ’yı anlayanların Hz. Ali’nin yüceliğini de anlayacaklarını belirtmektedir. İlk olarak “bismillâh”ın bâ’sının rumuzunu anlayan yani neyi simgelediğini bilen Hz. Ali’nin yüceliğini bilir ve ona uyar:

⁵ Klasik Türk edebiyatında Besmele mesnevileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Gürgendereli, 2010).

Fehm edersen bâ-yı bi'smi'llâh rumuzun ibtidâ

Bil 'Alî'nin âlini hem olagör sen muktedâ (Yakar, 2012, 51)

Tasavvuf ehline "sin" harfi, tabiatın sirayetinden ve şehâdet âleminin gücünden kinayedir (Ceylan, 1997, 148). "Mim" ise nur-ı Muhammedî yahut nur-ı Mustafa'dır (Ceylan, 1997, 150). Şaire göre ise sin harfi saadetin yani mutluluğun sırrını işaret ederken mim harfi Hz. Muhammed'dir. Onun için bütün peygamberlere yol göstericidir:

Sîn sa'âdet sırrını her dem açıp îmâ eder

Mîm Muhammeddir anınçün enbiyâya reh-nümâ (Yakar, 2012, 51)

Elif, tüm yaratılışın sırlarını bir araya getiren harftir. Bütün harfler aslı nokta olan elif'ten meydana gelmiştir. Ebced değeri birdir ve harflerin ilkidir. Allah lafza-i celâlisinin elif ile başlamasından dolayı bu harf vahdeti temsil etmektedir (Çelebioğlu, 1998, 600). Vahdette (Allah'ta) tüm varlıkları görmek mümkün olduğu gibi elif harfinde de tüm harfleri görmek mümkündür. Hurûfiliğe ise Allah lafzı Hakk'ın bilinmesinin vasıtası olarak görülmektedir. Fazlullah Câvidânnâme'de, elif, lâm, lâm, elif ve hî olmasaydı Allah lafzının olmayacağını ve eğer bu lafız olmasaydı Hazret-i İzzet'in ben Allah'ım diyemeyeceğini yani bu lafzın Allah'ın zatının tecelli vasıtası olduğunu dile getirmektedir⁶ (Usluer, 2012, 339). Hamdî Baba da Allah lafz-ı celâlisini oluşturan elif, iki lâm ve hâ harflerini sıralamakta merhamet eden, bağışlayan anlamına gelen "rahmân" sıfatının hâ ile aşına olduğunu söylemektedir:

"Elif Allâh lâm ile lâmı dilersen hâya bak

Çünkü E'r-rahmân olupdur hâ ile hep âşinâ" (Yakar, 2012, 51)

Şair, "rahîm" sıfatının ise daima Hakk'ı temsil ettiğini, "ahsen-i takvim" in de bu sıfattan deva kıldığını dile getirmektedir. "Biz gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık" (et-Tîn 95/4) meâlindeki âyette "Ahsen-i takvîm", geçmektedir. Yaratılmışların en mükemmeli olan insan, güzelliğini Allah'ın bağışlayıcı, rızık verici anlamına gelen "rahîm" sıfatından aldığını belirtmektedir:

Gör ki e'r-Rahîm sıfatın dâ'imâ Hak remz eder

Bu sıfatdan ahsen-i takvîm kılmışdır devâ (Yakar, 2012, 51)

"Bismillahirrahmanirrahim" lafzında yer alan bir hâ ve 3 adet mim'in cennet ırmaklarını temsil ettiğini söyleyen şair, küçük bir yuvarlak şeklinde yazılan hâ harfi ile mim harfinin başta ve ortada yazılış şekli itibariyle

⁶ "Ey tâlib-i esrâr-ı ilâhî! Bil ki eğer lafz olmayaydı Hazret-i Ehadiyyet'in ve enbiyanın şinâhtı mümkün olmazdı ondan ötürü ki Hakk Teâlâ mahsus değildir ki onu hiss ile anlayalar ve bulalar pes Hazret-i İzzet çün diler ki kendi zatından haber vere bî-vasıta mümkün değildir pes tecellâyı zâta vâsıta lafız olur. Şöyle ki eğer elif ve Lâm ve lâm ve elif ve hî olmayaydı lafzatu'l-lâhı terkîb eylemek olmaz idi ve eğer terkîb-i lafzatu'l-lâh olmasa Hazret-i İzzet nice diyebilirdi ki...." (Usluer, 2012, 339).

Hatt u hâlınden okuruz küllü şeyin hâlıkün

Heft hurûfu okuyup Kur'âna gelmişlerdenüz (Yakar, 2012, 97)

Bir başka beyitte yine insanın yüzündeki yedi hattın sırrını bildiklerini söyleyen şair, “nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır” mealindeki Bakara Suresindeki (2/115) bir ayetten iktibas yaparak Allah'ımız “semme vechu'llâhi”dir demektedir. Yani kâinatta bütün yaratılmışlar Yaradan'ın birer yansımasıdır ve bunun en güzel örneği insan yüzündeki hatlardır:

Âşinâyız rûy-ı Âdem heft hurûfun sırrına

Ol cihetden semme vechu'llâhidir sübhânımız (Yakar, 2012, 96)

Hurûfliğin tevil yöntemlerinin başında gelen heft hurûfun ve otuz ikinin sırrına erişmenin yolu ise aşktan geçmektedir. Aşk gemisine binip ilahi aşk deryasında yüzmeyenler bu sırrı anlayamazlar:

“Heft hattı sî vü dü esrârını fehmedemez

Keşti-i 'aşka girüben ka'rına pek dalmadan” (Yakar, 2012, 140)

Hatt-ı istivâ:

“Hatt-ı istivâ”, her şeyi simetrik olarak ortadan ikiye böldüğü düşünülen hattır. Hurûfler, horozun ibiği, gergedanın boynuzu ve yılanın çatalı dili gibi örnekleri, hatt-ı istivâyı açıkça gösteren işaretler olarak sunarlar. Bu varsayımsal çizgi, yirmi sekiz ve otuz iki sayılarının ortak yönüne vurgu yapar. (Şenödeyici, 2014, 46). Hamdî Baba, hatt-ı istivâ tevilini kullandığı bir beyitte şeytanın Hz. Âdem'e secde etmeme nedenini dile getirmektedir. Bilindiği üzere Allah, Hz. Âdem'i yarattığında bütün melekler ona secde ederken şeytan kendinin nurdan yaratıldığını, topraktan yaratılmış Âdem'e secde etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine de Allah tarafından cennetten kovulmuştur. Ancak şair, insanoğlunu şeytandan üstün kılan şeyin onun yüzündeki istivâ hattına yazılmış olan esmâ-i küll olduğunu ifade etmektedir. Şeytan, insanın suretinde, istivâ hattında yazılmış olan 'alleme'l-esmâyı görmediği, onun idrakine varamadığı için Hz. Âdem'e secde etmemiştir:

İstivâ hattında yazmış 'alleme'l-esmâyı kim

Vahfezanâhâ buyurdu şeytân anı görmemiş (Yakar, 2012, 103)

Fâtihâ:

Yedi ayetten oluşan Fâtihâ suresinin yedi ismi vardır ve Kur'an'ın özüdür. Hurûfî tevillerine göre bu sure yüzdeki yedi anne hattına (hutût-ı ümmiye) karşılık gelmektedir ve sure okunduktan sonra elin yüze sürülmesi buna işaret etmektedir. “Fâtiha sûresinde Arapça'daki yedi harf bulunmadığı gibi kadının yüzünde de baba hatları yoktur. Bu sebeple Fâtiha'ya “ümmü'l-kitâb” denilmiştir” (Aksu, 1995, 278). Hamdî Baba da bu telakki gereği ümmü'l-kitâb olan Fatiha'nın Hz. Âdem'in yüzüne yazıldığını, âyetin maksadını

anlamak için insan yüzüne nakşedilmiş hatları okumak gerektiğini, o hatların sırrına malik olmak gerektiğini söylemektedir:

Âdemin veçhinde yazmış fâtiha ümmü'l-kitâb

Hamdîyâ oku bu harfi budur âyetden garaz (Yakar, 2012, 105)

Fâtihâ suresinin yedi isminden biri “seb'al-mesânî” dir. Hicr Suresi 87. âyette “Habibim, andolsun biz sana (namazın her rekâtında) tekrarlanan yedi ayeti ve şu büyük Kur'an'ı verdik” buyrulmaktadır. Kelime anlamı tekrarlanan yedi olan “Seb'al-mesânî” ismi bu ayetten iktibastır. Şair aşağıdaki beyitte Kur'an'ın özü olan Fatiha'nın ve âyeti yani hattı sorgulama, anlama ilminin kendilerinde olduğunu söylemekte kendilerini bâ'nın sırrı olarak takdim etmektedir:

Fâtihâ seb'a'l-mesânî magz-ı Kur'ân bizdedir

İlm-i istintâk-ı âyet sırr-ı bâ'yız yer yerin (Yakar, 2012, 142)

Hurûfler yüzü, kâinatın hükümlerinin, ezel ve ebeddeki tüm bilgilerin tasvir edildiği yer olduğu için “levh-i mahfuz” olarak kabul etmektedirler (Kufacı, 2019, 684). Yüzdeki hatların, “seb'al-mesânî” olarak görülmesinden dolayı yüz “kelâmullah” ve “levh-i mahfûz”dur. Şair, yüz levhasında yedi âyetin harflerinin yazıldığını; yüzün, “ümmü'l-kitâb” olduğunu; zahidin buna yok dememesi gerektiğini söyleyerek “heft-hurûf”un sırrını anlamayan zahidi uyarmaktadır:

Yüzün levhinde çün yazmış hurûf-ı heft âyâtın

Budur ümmü'l-kitâb zâhid buna sen lâ dime nâ-gâh (Yakar, 2012, 146)

Klasik şiirde “cim” harfi kıvrımlı şekli itibariyle sevgilinin saçına teşbih edilmektedir. Tasavvuf ehli ise yaratılmış bütün varlıkların Allah'ın varlığının birer tecellisi olarak görme, her şeyi Allah'tan görme anlamlarına gelen “cem” ve “cema” kelimelerinden kinaye olarak kullanmaktadır (Ceylan, 1997, 147). Hamdî Baba, aşağıdaki beyitte sevgilinin cim hattı yani saçında Hakk'ın nakşını görmüştür. Sevgilinin yüzündeki yedi hattın, yedi ayet olan Fâtihâ suresine tekabül ettiği teviline de telmihte bulunarak sevgilinin yüzünden Fâtihâ okumaktadır:

“Yüzüne seb'a'l-mesânî okudumsa ger n'ola

Şu'le-i veş-şems âgâh oldu çünkim hatt-ı cîm” (Yakar, 2012, 126)

Hamdî Baba da aşağıdaki beyitte ise sevgilinin ay yüzünü yine Mushaf'a benzetmekte; senin ay cemaalin Allah'ın üzerine yemin ettiği Kur'an'dır demektedir:

“Ay yüzün mushaftır ey cân gün gibi a'yânımız

Mâh cemâlin kâf ve'l-Kur'ân bizim seyrânımız” (Yakar, 2012, 96)

Kün Lafzı:

İbn-i Arabî'ye göre varlık âlemi Allah'ın "kün" emriyle yani bir sözle yaratıldığı için bütün âlem tamamen Allah'ın kelimeleridir. Yaratılmış her varlığın aslı Allah nezdinde sözlerin ve seslerin sembolik işareti olan harflerdir. "Gizli bir bilgi olarak mevcut harfler nefes-i ilahiyle varlık sahasında can bulur. Böyle bakınca tüm kâinat bir kitaptır" (Usluer, 2009, 111). Klasik şiirde "kün" emri "kâf u nûn" şeklinde mazmunlaşmıştır ve burada zikredilen "kâf", aynı zamanda vahdeti kesrette, kesreti vahdette bileştiren ve her parçayı köklerine döndüren kemâl-i ilâhiyedir (Ceylan, 1997, 150). Hurûflikte ise kün kelimesini oluşturan iki harf okundukları gibi yazıldıklarında (kâf, nûn) altı harf ortaya çıkar. Bu şekilde elde edilen altı sayısı altı yönü temsil eder; altı yön ise mekânın asli özelliklerinden olduğuna göre Allah'ın "kün" emriyle âlemin nasıl meydana geldiği ifade edilmiş olur (Aksu, 1998, 409). Hamdî Baba, aşağıdaki beyitte bu mazmunu kullanmış, "kâf u nûn" sırrının kaynağının gerçekte kendilerinde olduğunu dile getirmiştir:

Kâf u nûnun mebde'-i sırrı hakikat bizdedir

Gecemiz Kadr ü Berâtdır gündüzü bayrâmımız (Yakar, 2012, 99)

Hurûf-ı Mukattaa:

"Hurûf-ı mukattaa", Kur'ân'da yirmi dokuz surenin başında bulunan, kendi isimleriyle okunan ve anlamları kesin olarak bilinmeyen harflerdir (Duman-Altundağ, 1998, 401). Hurûflerce Kur'ân'ın esası toplam 14 adet olan mukattaa harfleridir. Bu harflerin her birinin bir sırrı vardır ve bu sırta ancak insan-ı kâmilin ereceği kabul edilir (Usluer, 2009, 118-119). Seyyid Nesîmî'ye göre "harflerde olan her ne varsa, gökten inen semavi kitaplarda vardır, Kur'ân'da da vardır. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm'in ve tüm semavî kitapların aslı, Hakk Teâlâ'nın isimleri ve sırları olan mukattaa harfleridir" (Usluer, 2017, 5). Hamdî Baba ise bu harflerin sırrını sofular bilmediğini; onu ancak hakikat sırrına vakıf olan "âl-i abâ"nın bildiğini söylemektedir:

Mukatta'ât hurûf remzin varıp sofyâneye sorma

Hüvviyet sırrına ermiş anı âl-i 'abâdan sor (Yakar, 2012, 81)

Mukattaaat harflerinin sırrını temiz olmayan bilmez; onu ancak Kur'an'ın rumuzunu bilen Hz. Muhammed ve Hz. Ali bilir:

Mukatta'ât hurûf remzin bulur mu her tahâretsiz

Rumuz-ı Kur'ân'ı bilen Muhammed'le 'Alî ancak (Yakar, 2012, 117)

Hamdî Baba, aşağıdaki beyitte ise Kur'an'da "Bakara", "Al-i imran", "Ankebût", "Rûm", "Lokman" ve "Secde" sureleri olmak üzere altı surede geçen "elif-lam-mim" hurûf-ı mukattaaat'ını kullanmıştır. Şair, biz elif-lam-mim'in sırrını açıklayanlardanız, onu anlamı açık olan ayetlerden yapanlardanız; bizim liderimiz Hz. Ali'dir; biz "hel etâyız" demektedir. "Geçmedi mi?" meâline gelen "hel etâ", İnsan (Dehr) suresinden iktibastır. İlgili surede insan yaratılışı,

mahiyeti ve yaratılış amacı anlatılmaktadır. Şair bu vesileyle “hurûf-ı mukattaat”ın sırrına vakıf olmanın yaratılışın da sırrına vakıf olmak anlamına geldiğini söylemektedir:

Muhkemât eyler beyân-ı elf lâm mîm cem’iyiz

Hem ‘Alî’dir pîşvânımız hel etâyız yer yerin (Yakar, 2012, 142)

Tûr Dağı:

Tûr-i Sînâ olarak bilinen dağ, Hz. Musa’nın Allah’la konuştuğu ve ilahi tecelliye mazhar olduğu yerdir. Tasavvufî anlayışa göre, insan nefesine karşılık gelmektedir. Allah’ın tecellisi karşısında dağın parçalanması, Hz. Musa’nın nefsinin fena bulmasına, Hz. Musa’nın bayılması ise kendi varlığından geçerek Allah ile var olmasına yorumlanır (Eren, 2018, 199). Hurûfîler, Hz. Musa’nın Allah’ı görmek istediği Tûr Dağı’nın, insan vücuduyla sembolize edildiği inancını taşırlar (Usluer, 2019, 85). Hamdî Baba aşağıdaki beytinde her mekânım Tûr gibidir yüzünü görünce yok olmuşum; Musa’nın anlamı benim her ne varsa ortaya çıkar, tecelli eyler diyerek Hurûfîlere ait bu tevilî dile getirmektedir.

Mahv-i dîdâr olmuşum ki her mekânım Tûr gibi

Her ne var eyler tecellî ma’nâ-yı Mûsâ benim (Yakar, 2012, 131)

Aşağıdaki tabloda Hurûfî tevillerine uygun olarak kullanılmış ancak incelemeye alınmamış unsurların buldukları şiirler ve divanda kaç kez tekrarlandıkları verilmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere Hamdî Baba Divanı’nda Hurûfîlik telakkisini yansıtan öğeler dikkate değer ölçüde kullanılmıştır:

Hurûfî Tevillerine Uygun Kullanılan Öğeler	Kullanıldıkları Şiirler⁷	Toplam Kullanımları
Alleme ’l-esmâ	M.2/3, G.33/2, G.42/9, G.72/2, G.93/5, G.109/1,	6 kez
Besmele/Besmeleyi oluşturan Harfler	G.7/6, G.1/3, G.1/4, G.1/6,	4 kez
Fatiha/Ümmü’l-kitâb/Seb’al-mesâni	G.72/3, G.34/8, G.61/9, G.64/6, G.72/3, G.75/5, G.96/3, G.126/5, G.90/2, G.105/6, G.120/2, G.143/7	12 kez
Harf, Hurûf, Hurûf-ı	M.1/8, G.42/3, G.71/4, G.75/5, G.91/3, G.93/5, T./3, G.146/2,	22 kez

⁷ Bu kısımda önce ögenin bulunduğu şiirin numarası sonra ise beyit veya bent sayısı verilmiştir. G. Gazel, M. Müseddes, T. Terbi’in kısaltmasıdır.

İncelenen divanda Hurûflilik tevillerinin azımsanamayacak sayıda kullanıldığı görülmüştür. Hurûflilik bir tarikat olmayıp vahdet-i vücud nazariyesinin harfler vasıtasıyla anlatıldığı tasavvufî-felsefî bir sistem olarak görülmektedir. Özellikle Alevî-Bektâşî şairler Hurûfî argümanlarını şiirlerinde çokça kullanmışlardır. Bunlardan biri de Hamdi Baba'dır. Yapılan bu çalışma ile Hamdî Baba Divanı'nda Hurûflilik etkileri tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Aksu, Hüsamettin. Fazlullah-ı Hurûfî", *DİA./12*, 277-279. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Aksu, Hüsamettin. "Hurûflilik", *DİA./18*, 408-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ceylan, Ömür. "Dini-Tasavvufî Edebiyatımızla Divan Edebiyatımızdaki Harf Telakkilerinin Mukayesesi Üzerine Bir Deneme", *İlmi Araştırmalar*, 5 (1997), 141-152.
- Çelebioğlu, Amil. "Harflere Dair", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 599-606. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.
- Duman, Zeki-Altundağ, Mustafa. "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA./18*, 401-408. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Eren, Abdullah. "Klasik "Türk Şiirinde Tasavvufî Açından Tûr-i Sînâ", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı 4 (2018), 197-210.
- Gökcan Türkdoğan, Melike. "Klasik Türk Edebiyatında Harf Sembolizmine Bir Örnek: "Sırr-ı Nokta" Manzumesi", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/4, (2015), 517-536.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Hurûflilik Metinleri Kataloğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
- Gürgendereli, Müberrâ. *Türkçe Mesnevilerde Besmele Şiirleri*. İstanbul: Acar Bilgi Yay., 2010.
- Kufacı, Osman "Nesîmî Divanı'nda Hz. Âdem Bağlamında Hurûflilik Propagandası", *Turkish Studies Languages and Literature*, 14/2, (2019), 677-699.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Me'âl)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Schimmel, Annemarie. *Sayıların Gizemi*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1998.
- Schimmel, Annemarie. *İslam'ın Mistik Boyutları*. (çev. Ergun Kocabıyık), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001.
- Şenödeyici, Özer. "Nesîmî Şiirine Göre Hurufî Güzeli Portresi", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 4/8, (2014), 35-47.

- Topaloğlu, Bekir. "Cennetin İsimleri", *DİA./7*, 376-386, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Tökel, Dursun Ali. *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*. İstanbul: FSM Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Usluer, Fatih. *Hurufilik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Usluer, Fatih. *Fazlullah Esterâbâdî-Câvidân-Nâme Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Usluer, Fatih. *Seyyid Nesîmî-Hakikatlere Giriş-Mukaddimetü'l-Hakâyık*. İstanbul: Revak Kitabevi, 2017.
- Usluer, Fatih. "Divan Şairleri ve Hurûflük", *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 23/1, (2019), 80-104.
- Yakar, Halil İbrahim. *Ayıntablı Hamdî Baba Divanı*. Konya: Palet Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Mehmet. *Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Enderun Yayınevi, 1992.